 <https://doi.org/10.30563/turklad.1366953>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by



programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 26.09.2023
Kabul Tarihi / Accepted date	: 04.12.2023
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2023

Atıf / Citation

Kurt Öteleş, Y.T. (2023). Codex Cumanicus'ta Yer Alan Askerî Terminolojinin Çağdaş Kıpçak Lehçelerindeki İzleri. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*. 7. Cilt, 2. Sayı, 417-435.

CODEX CUMANICUS'TA YER ALAN ASKERİ TERMINOLOJİNİN ÇAĞDAŞ KIPÇAK LEHÇELERİNDEKİ İZLERİ¹

Traces of military terminology in codex cumanicus on contemporary kipchak dialects

YAZGI TUĞÇE KURT ÖTELEŞ²

Öz


Türkler, birçok üstün meziyetlerinin yanı sıra tarih sahnesine çıktıkları günden bu yana asker bir millet olarak anılmışlardır. Öyle ki yüzyıllarca karşılaştıkları bütün olumsuzluklara ancak bu millî kimlikleri sayesinde karşı koymuşlardır. Askerlik ve savaş, Kıpçak Türklerinde hayati bir öneme sahip olmuştur. Bir milletin hayatında bu derece etkili olan askerlik kavramına ait ünvan ve rütbeler, askerî giyim kuşam, askerlikte kullanılan eşyalar, savunma araç gereçleri, at ve koşum takımları, o dönemde yazılan eserlerin söz varlığına da yansımıştır.

Codex Cumanicus, Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Kıpçakların ağızlarından derlenmiş olan dinî metinlerden, çeşitli kelimelerden, kelime listelerinden, bilmecelerden, atasözlerinden ve bazı metinlerden oluşan kaynak bir eserdir. Eser bir sözlük derlemesi olmasının yanında, Kıpçak Türklerinin yaşayışları, gelenekleri, dinî ve ticari hayatları hakkında kıymetli bilgileri ve dönemin söz varlığını da içermektedir. Bu makalede, Codex Cumanicus'ta yer alan askerî terimler tespit edilmiş ve çeşitli başlıklar altında tasnif edilmiştir. Tespit edilen askerî terimlerin çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerindeki durumu anlam olayları bakımından değerlendirilmiştir. Bu sayede askerlikle ilgili söz varlığının arkaik anlamını koruması, bu anlama ek olarak yeni anlamlar kazanması ya da bu arkaik anlamını tamamen kaybetmesi belirlenmiş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Codex Cumanicus, Tarihî Kıpçak Türkçesi, Çağdaş Kıpçak Grubu Türk Lehçeleri, Askerî Terimler.

¹ Bu makale, 21-22 Haziran 2022 tarihlerinde Milli Savunma Üniversitesinde gerçekleştirilen Türk Harp Dili ve Edebiyatı Sempozyumunda sözlü olarak sunulan bildirinin genişletilmiş hâlidir.

² Öğr. Gör. Dr., Milli Savunma Üniversitesi, Ankara / Türkiye,
el-mek: tugcekurt211@gmail.com/yazgitugceoteles@kho.msu.edu.tr

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4122-9189>

Abstract

Turks have been remembered as a military nation since the day they appeared on the stage of history, in addition to their many superior virtues. Military service and war were of vital importance for the Kipchak Turks. The titles and ranks, military clothing, items used in military service, defence equipment, horses and harnesses, which are so influential in the life of a nation, were also reflected in the vocabulary of the works written at that time.

Codex Cumanicus is a source work consisting of religious texts, various words, word lists, riddles, proverbs and some texts compiled from the mouths of the Kipchaks living in the north of the Black Sea. In addition to being a dictionary compilation, the work also contains valuable information about the lifestyle, traditions, religious and commercial life of the Kipchak Turks and the vocabulary of the period. In this article, military terms in Codex Cumanicus were identified and classified under various headings. The situation of the identified military terms in the contemporary Kipchak group Turkic dialects was evaluated in terms of semantic events. In this way, it will be determined whether the military vocabulary retains its archaic meaning, acquires new meanings in addition to this meaning, or completely loses this archaic meaning.

Keywords: Codex Cumanicus, Historical Kipchak Turkic, Contemporary Kipchak Group Turkic Dialects, Military Terms.

1. Giriş

Codex Cumanicus, XIII. yüzyılın sonu ile XIV. yüzyılın başlarında Deşt-i Kıpçak sahasında hüküm süren Kumanlara ait dil malzemelerini ve sözlü halk kültürüne dair bilgileri içeren tarihî Kıpçak Türkçesinin önemli eseridir (Argunşah ve Güner, 2015: 21-22; Güner, 2016:7).

Eserin Petrark tarafından satın alınarak diğer kitaplarla birlikte 1362 yılında Venedik Cumhuriyetine hediye edilmiştir. Codex Cumanicus'ın nerede, ne zaman, kim tarafından yazıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Eserin eldeki tek yazma nüshası İtalya'da Venedik Saint Marcus Kütüphanesinde bulunmaktadır. Codex Cumanicus birisi İtalyan, diğeri Alman bölümü olmak üzere iki ayrı defterin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Eserin nerede yazıldığı ile ilgili çeşitli görüşler bulunmakla birlikte kesin olmasa da Rasovskiy'in görüşleri bu anlamda oldukça önemlidir. Rasovskiy İtalyan bölümünün, Latince, Farsça ve Kumancanın birlikte yürürlükte olduğu bir yerde yalnızca dinî maksatlarla değil, günlük hayata dair gerekli olan pratik bilgileri elde etmek için Kırım'ın Solhat şehrinde yazılmış olacağı görüşündedir. Çünkü Solhat, XIII ve XIV. yüzyıllarda coğrafi konumu sebebiyle ticaret merkezi olmasının yanı sıra büyük bir İtalyan kolonisini de barındırmıştır. Bu bilgilerden hareketle Rasovskiy, İtalyan bölümünün Solhat şehrinde ikamet eden İtalyanların ihtiyaçlarını gidermek amacıyla yazılmış olduğunu belirtir. Codex Cumanicus'un yazılma tarihi de kesin olarak belirlenememiştir. İtalyan bölümünün başında yer alan 1303 tarihinin telif tarihi mi yoksa asıl nüshadan kopyalanma tarihi mi olduğu belli değildir. Codex Cumanicus'un kim tarafından yazıldığı da belirlenememiştir. İtalyan bölümünün Cenevizli veya Venedikli tacirler, Fransiskan misyonerler veya İtalyan bir keşiş tarafından kaleme alındığı düşünülmektedir. Codex'in Alman bölümü ise tek bir kişi tarafından değil, birbirinden farklı birçok kişi tarafından yazılmıştır. Bu sebepten eserin müellifi olarak herhangi bir yazardan bahsetmek mümkün değildir (Argunşah ve Güner, 2015:21-25).

Codex Cumanicus'un yazılış amacına dair çeşitli görüşler de ileri sürülmüştür. Bazı araştırmacılar ticari amaçlarla bazı araştırmacılar ise dinî gerekçeyle yazıldığı görüşünü ileri sürmektedir. Eserin Latince- Farsça - Kumanca bir sözlük olan İtalyan bölümünün yazılmasının amacı, ticaret dilinin Farsça olduğu İlhanlılar Devleti ve ticaret dilinin Kıpçakça olduğu Altınordu Devletiyle ticaret yapan ve Latince-İtalyanca konuşarak iletişim kuran İtalyan tüccarların günlük hayatta ve ticarete Fars ve Kıpçak kökenli kişilerle ilişkileri

kolaylaştırmaktır. Eserde hedef kitle İtalyan tüccarlardır. Bu tüccarlar günlük hayata dair bilgilerin yanında ticaretle ilgili de zengin bir kelime hazinesine sahip sözlükten öğrendikleri Farsça ve Kıpçakça sayesinde hem Farslarla hem de Kıpçaklarla rahatlıkla ilişki kurabilecek ve böylece ticaret yapabileceklerdi. Alman bölümünün yazılış amacı ise Kıpçaklar arasında Hristiyanlığı yaymak, bu dinin dualarını, vaazlarını ve ilahilerini öğretmekti (Argunşah ve Güner, 2015:25-26).

Kuman / Kıpçaklar, yaşadıkları bölgelerde temas kurdukları milletlerin askerî tarihinde önemli roller üstlendiler. Kıpçakların oldukça usta bir savaşçı oldukları hususu Rusların İgor destanına da konu olmuştur. Kıpçakların kesif bir orman gibi akmaya başladıkları, Rusları demir duvarlar gibi kuşattıkları, usta okçu oldukları tasvirlerle anlatılmıştır (Caferoğlu, 2015:130).

Bu makalede, Codex Cumanicus'ta yer alan askerî terimlerin çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerindeki durumu anlam bilimi açısından değerlendirilecektir.

2. Asker Kişilerle İlgili Kullanılan Terimler

Codex Cumanicus'ta asker olan kişilerle ilgili *alpavut*, *atlu*, *bahadur*, *çeri*, *çeri başı* kelimeleri yer almaktadır. Sözlükte *alpavut* ve *atlu* için aynı anlam verilmiş olsa da tarihsel alandaki kullanımları ve anlamına bakıldığında *atlu*'nun “atlı asker, süvari” olduğu açıktır. At “hayvan olan at” tan türeyen bir isim olan *atlıg* biçimi Kök Türk metinlerinden itibaren Türk lehçelerinde “süvari” anlamıyla kullanılmıştır (Karahan, 2013:195).

alpavut (< Moğ. *albagud*) “asilzade, soylu aristokrat” (*Lat. miles*) (CC II 81b/7 b).

ET. *alpagut* “savaşçı, asker” (EDPT 128).

Kzk. *alpavit* “1. çok büyük, devasa 2. *mec.* sömürgeci (KAZTTS 38). 3. çok büyük yiğit, kahraman 4. büyük toprak sahibi” (KAZS 15).

Bşk. *alpavit* “büyük çiftlik sahibi” (BŞKTS 31).

Kaz. Tat. *alpavit* “1. asilzade, bey (KZTTTS 31). 2. Rusya'da 1971'e kadar büyük toprak sahibi; soylu 3. feodal ilişkilerin olduğu memleketlerde büyük toprak sahibi 4. *esk.* 6-13. yüzyıllarda Türk devletlerinde askerî yöneticinin ünvanı” (TTAS 2015 148).

Krç. Mlkr. *alpağır* “şövalye, kahraman” (KMTS 72).

Kklpk. *alpawıt* “alp, yiğit, cesur; güçlü kuvvetli” (KKLPKTS 24).

Codex Cumanicus'ta *alpavut* (< Moğ. *albagud*) “asilzade, soylu aristokrat”, şeklinde kaydedilen kelime Eski Türkçe metinlerde *alpagut* şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Clauson, kelimenin *albagut* şeklinde Moğolcaya alıntılandığını ifade eder (EDPT 128). Güner ise *albagud* kelimesinin Deşt-i Kıpçak'taki Moğol etkisine bağlı olarak gerçekleşen bir geri alıntılama olduğunu Moğ. *albagud* kelimesinin Eski Türkçe “savaşçı” anlamından uzaklaşarak “devlet yönetiminde etkili bir asilzade”yi ifade etmesinin Moğolca etkisiyle olduğunu belirtir (Güner, 2017: 12). Günümüz çağdaş Kıpçak grubu lehçelerinde *alpavit*, *alpağır*, *alpawıt* şeklinde karşımıza çıkan kelimenin “alp, yiğit, kahraman” anlamını Kazak, Karaçay-Malkar, Karakalpak Türkçesinde koruduğunu bu anlamının yanında Kazak, Başkurt, Kazan-Tatar Türkçesinde “büyük toprak, çiftlik sahibi”; Kazan- Tatar Türkçesinde “Rusya'da 1971'e kadar büyük toprak sahibi; soylu; feodal ilişkilerin olduğu memleketlerde büyük toprak sahibi; *esk.* 6 - 13. yüzyıllarda Türk devletlerinde askerî yöneticinin ünvanı” anlamlarına sahip olduğu tespit edilmiştir. Kelime askerî bir kavramı karşılarken zaman içerisinde soylular sınıfını da ifade etmeye başlamıştır.

atlu, atlu kişi “ata binen, atlı” (*Lat. miles*, *Far. aswār*) (CC I 45b / 16).

ET. *atlıg* “atlı, at üstünde, at sırtında” (EUES 81).

Krg. *attu* “1. atlı, at sahibi (ata malik olan) 2. atlı, süvari, ata binen” (KS 61).

Kzk. *attu* “atı olan, ata binen kimse, atlı” (KAZS 23).

Bşk. *atlı* “atı olan, atlı” (BŞKTS 46).

Kaz. Tat. *atlı* “1. atlı, at koşulu (KZTTTS 38); (TTAS I 54). 2. at ile çekilen 3. at binen ya da at ile çekilen arabaya (kızağa) oturan kişi, süvari 4. at gücü yardımıyla yapılan 5. *meç*. bir yere sığmadan, vurarak, yolundaki her şeyi devirerek telaşla koşturan” (TTAS 2015 246).

Krç. Mlkr. *atlı* “atlı, süvari” (KMTS 84).

Kmk. *atlı* “atlı” (KMKTS 46).

Krm. Tat. *atlı* “atlı” (KTTRS 51).

Krym. *atlı* “atlı” (KKTS 58).

Kklpk. *atlı* “atı olan, ata binmiş olan” (KKLPKTS 35).

Nog. *atlı* “atlı, atı olan” (NRS 53).

Codex Cumanicus'ta asker kavramı ile ilgili bir diğer kelime *atlu* “ata binen, atlı” dır. Kelime çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kırgız, Kazak, Başkurt, Kumuk, Kırım-Tatar, Karayim, Karakalpak ve Nogay Türkçesinde “atı olan, ata binen kimse” anlamlarıyla kullanılırken yine Kırgız, Kazan Tatar, Karaçay-Malkar Türkçesinde ise “atlı, süvari” anlamını karşıladığı görülmektedir. Ayrıca kelimenin anlam dairesi Kazan-Tatar Türkçesinde mecazlaşarak “bir yere sığmadan, vurarak, yolundaki her şeyi devirerek telaşla koşturan; at ile çekilen; at gücü yardımıyla yapılan” anlamlarında da genişlemiştir.

bagatur, bahadır (< Far. bahādūr) “yiğit, kahraman, bahadır” (Lat. *probus*, Far. *bagātur*) (CC I 49b / 17); (CC II 73a / 17).

ET. *bağatur* “savaşçı, kahraman” (EDPT 313).

Krg. *baatur* “bahadır, kahraman, cesur” (KS 76).

Kzk. *batır* “1. bahadır, kahraman 2. cesur, yürekli 3. alay ederken küçümsemek maksadıyla söylenen bir söz (KAZTTS 81). 4. düşmana karşı koyan 5. vatani seven, vatani için canını veren kişi 6. akıllı, aklı ile düşmanı yenip milleti yücelten 7. güçlü, korkmayan, bahadır” (KAZS 40).

Bşk. *bahadır* “güçlü, gayretli, yürekli kişi” (BŞKTS 58).

batır “1. korku bilmez, cesur 2. kahraman, cesur kişi 3. fedakârca hizmet ile tanınan kişi” (BŞKTS 66).

Kaz. Tat. *bahadır* “1. bahadır, yiğit 2. pehlivan” (KZTTS 43).

batır “1. kahraman, cesur 2. güreşte herkesi yenen başpehlivan” (KZTTTS 51).

Krç. Mlkr. *batır* “kahraman, korkusuz, cesur” (KMTS 100).

Kmk. *batır* “1. bahadır, yiğit, kahraman, cesur adam 2. Erkek *öz. is.* Batır” (KMKTS 65).

Krm. Tat. *batır* “bahadır, kahraman” (KTTTTRS 58).

Krym. *bağatur* “kahraman; yiğit, gözü pek, cesur” (KKTS 69).

batır “kahraman; cesur, yiğit, cesaretli kimse” (KKTS 77).

Kklpk. *bahadır* “1. bahadır, kahraman, yiğit 2. özel isim” (KKLPKTS 55).

Nog. *batır* “1. kahraman, yiğit 2. cesur” (NRS 75).

Codex Cumanicus'ta *bagatur*, *bahadur* (<Far. bahādur) “yiğit, kahraman, bahadur” şeklinde kaydedilen kelime bugün çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinde de “kahraman, cesur” anlamındadır. Anlam dairesi Kazak Türkçesinde “alay ederken küçümsemek maksadıyla söylenen bir söz; düşmana karşı koyan; vatani seven, vatani için canını veren kişi; akıllı, akli ile düşmanı yenip milleti yücelten; güçlü, korkmayan, bahadır” ve Kazan-Tatar Türkçesinde spor alanında terimleşerek “pehlivan, başpehlivan” anlamında genişlemiştir.

çeyri, çeri “asker” (Lat. *bellun*, Far. *laşkar*) (CC I 50b / 2); (CC II 61b / 7)

ET. *çerig* “asker” (EDPT 428).

Krg. *çerik*, *çerüü* “1. asker (KS 262); (Subaşı, 2012:39). 2. sefer, askerî harekât” (KTS 715).

Kzk. *şerik* “asker, savaşçı, çeri” (Oba, 2020:434).

Bşk. *sirëv* “çeri, asker” (BŞKTS 530).

Kaz. Tat. *çirüv* “1. asker 2. ağ. sürü; köpek vb. sürüsü (kurt sürüsü hakkında söylenir) (TTAS III 432). 3. *mec.* topluluk, grup, sürü” (TTAS 2005 655).

Krç. Mlkr. *çerig* “asker, ordu” (KMTS 146).

Kmk. *çeriw* “ordu” (KMKTS 101).

Krm. Tat. *çeri* “1. asker 2. ordu” (Maşkaraoğlu, 2018:666).

Krym. *çeriv* “çeri, ordu” (KKTS 124).

Codex Cumanicus'ta asker kavramı ile ilgili gösterilecek diğer bir diğer kelime *çeyri*, *çeri* “asker” kelimesidir. Kelime çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kırgız, Kazak, Başkurt, Kazan-Tatar, Karaçay-Malkar, Kumuk, Kırım-Tatar, Karayim Türkçesinde de “asker, ordu” anlamındadır. Kelimenin anlam dairesi Kazan-Tatar Türkçesinde mecazlaşarak “kurt sürüsü, topluluk, grup”, Kırgız Türkçesinde ise “sefer, askerî harekât” anlamı ile genişlemiştir.

çeri başı, çerig başı, şerü başı “ordu komutanı, baş komutan” (Lat. *armiragius*, Far. *sarvar*) (CC I 45b / 11; CC I 50b / 2).

Krm. Tat. *çeribaşı* “çeribaşı” (Maşkaraoğlu, 2018: 666).

Codex Cumanicus'ta *çeri başı*, *çerig başı*, *şerü başı* “ordu komutanı, baş komutan” olarak kullanılan kelime Kırım-Tatar Türkçesinde de görülmektedir.

3. Silah ve Teçhizatla İlgili Kullanılan Terimler

balta “balta, nacak” (Lat. *asie*, *securis*, Far. *randa*, *tawar*) (CC I 43b / 15).

ET. *baltu* (*balta*, *balto*) “balta” (EDPT 333).

Krg. *balta* “1. balta 2. oğlan, bacak (oyun kağıtlarında)” (KS 85).

Kzk. *balta* “balta” (KAZTTS 76).

Bşk. *balta* “balta” (BŞKTS 61).

Kaz. Tat. *balta* “1. balta (KZTTTS 46). 2. balta yüzü gibi çıkık duran şeyler. açık baltası” (TTAS I 119).

Krç. Mlkr. *balta* “balta” (KMTS 97).

Kmk. *balta* “balta” (KMKTS 60).

Krm. Tat. *balta* “balta” (KMTTTTS 57).

Krym. *balta* “balta” (KKTS 72).

Kklpk. *balta* “1. balta 2. iskambil oyunundaki küçük figür; devenin, karganın baltası 3. ağ. yiğit, gayretli, gözü pek” (KKLPKTS 59).

Nog. *balta* “balta” (NRS 69).

Codex Cumanicus’ta *balta* “balta, nacak” şeklinde kaydedilen kelime çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinde de “balta” anlamındadır. Kelimenin anlam dairesi Kırgız ve Karakalpak Türkçesinde “oyun kağıtlarında figür”, Karakalpak Türkçesinde mecazlaşarak “yiğit, gayretli, gözü pek”, Kazan-Tatar Türkçesinde benzerlik ilgisinden hareketle “balta yüzü gibi çıkık duran şeyler” anlamında genişlemiştir.

bıçak “bıçak” (Lat. *curtellum, gradus*, Far. *kârd*) (CC I 42b / 15); (CC II 60b /18).

ET. *bıçak* “bıçak” (EDPT 293).

Krg. *bıçak* “bıçak” (KS 115).

Kzk. *pışaq* “bıçak” (KAZTTS 476).

Bşk. *bısaq* “bıçak, kesici alet, keski” (BŞKTS 85).

Kaz. Tat. *pıçak* “1. bıçak (KZTTTS 379). 2. bir makina ya da iş aletinin kesmek, doğramak için özel yapılan kısmı 3. *mec. kon.* işe, harekete öfkelenme hissi katma, rızasızlık ifadesi verip işin, durumun yokluğunu ya da varlığını bildirme katar 4. *mec. kon.* pıçagıma. öfke, rızasızlık ifadesi ile: niye, ne için 5. *mec.* birine büyük rahatsızlık, kötülük getiren şey” (TTAS II 565).

Krç. Mlkr. *bıçak* “bıçak” (KMTS 106).

Kmk. *bıçaq* “bıçak” (KMKTS 72).

Krm. Tat. *pıçaq* “1. bıçak (KTTTTRS 265). 2. tıraş bıçağı, jilet” (Maşkaraoğlu, 2018: 1579).

Krym. *pıçaq* “bıçak” (KKTS 334).

Kklpk. *pışaq* “bıçak” (KKLPKTS 465).

Nog. *pışak* “bıçak” (NRS 273).

Kıpçaklarda gerek gündelik hayatta gerekse askerî hareketlerde sıklıkla kullanılan bıçak (Çandarlı, 2019: 177) Codex Cumanicus’ta da *bıçak* “bıçak” anlamındadır. Kelime günümüz çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinde de “bıçak, kesici alet” anlamındadır. Kelimenin Kazan-Tatar Türkçesinde ise bu anlamının yanında “bir makina ya da iş aletinin kesmek, doğramak için özel yapılan kısmı; işe, harekete öfkelenme hissi katma, rızasızlık ifadesi verip işin, durumun yokluğunu ya da varlığını bildirme; öfke, rızasızlık ifadesi ile: niye, ne için; birine büyük rahatsızlık, kötülük getiren şey” anlamlarıyla mecazlaştığı; Kırım-Tatar Türkçesinde de “tırş bıçağı, jilet” anlamında genişlediği görülmektedir.

kalkan “kalkan” (CC II 63b / 7-8).

ET. *kalkan* “kalkan” (EDPT 621).

Krg. *kalkan* “1. kalkan 2. siper; perde; sığınak 3. içine kurşun doldurulmuş olan aşık 4. (iri cinsten) kelebek (KS 389 - 391). 5. kulak kepçesi” (KTS 1071).

Kzk. *qalqan* “1. kalkan 2. at arabasının yükünün düşmemesi için kullanılan kasa 3. kulak kepçesi” (KAZTTS 302).

Bşk. *kalkan* “kalkan; top vs. silahların önündeki çelik set; sur” (BŞKTS 322).

Kaz. Tat. *kalkan* “1. kalkan (KZTTTS 260). 2. *mec.* koruyucu, bekçi (TTAS II 31). 3. *mec.* yanak kemiği (iri kemikli, çıkık yanaklı yüz hakkında)” (TTAS 2017 73).

Krç. Mlkr. *kalқан* “1. miğfer, başlık 2. kalkan” (KMTS 230).

Krm. Tat. *qalqan* “kalkan” (KTTTTRS 182).

Krym. *qalqan* “kalkan” (KKTS 244).

Kklpk. *qalqan* “eskiden savaşçıların kullandıkları savunma aleti, kalkan” (KKLPKTS 312).

Nog. *kalkan* “kalkan” (NRS 141).

Ok, kargı, mızrak, kılıç ve benzeri silahlara karşı vücudu ve zırhı korumak için elde tutulan bir savunma silahı olan kalkan (Göksu, 2019: 260) Codex Cumanicus'ta da *kalқан* “kalkan” anlamındadır. Kelime çağdaş Kıpçak grubu lehçelerinin tamamında da “kalkan” anlamındadır. Kelimenin anlam dairesi çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kırgız Türkçesinde şekilsel benzerlikten hareketle “iri bir kelebek cinsi; kulak kepeği”, Kazan - Tatar Türkçesinde mecazlaşma yoluyla “koruyucu, bekçi ve yanak kemiği (iri kemikli, çıkık yanaklı yüz hakkında)” anlamlarında genişlemiştir.

kılıç “kılıç” (Lat. *spata*, Far. *şimşēr*) (CC I 50b / 13, CC II 63b / 9).

ET. *kılıç* “kılıç” (EDPT 618).

Krg. *kılıç* “kılıç” (KS 452).

Kzk. *qılış* “kılıç” (KAZTTS 372).

Bşk. *kılış* “1. kılıç 2. halat, urgan gibi şeyleri sıkı şekilde örmeye yarayan dişli alet 3. sıkı ve ince şekilde örülmüş 4. kap kapağın kenarındaki yarım daire şeklinde olan kulp, tutamak 5. kazan gibi şeylerin kenarı, dışı” (BŞKTS 349).

Kaz. Tat. *kılıç* “1. kılıç 2. hançer, kama 3. pala 4. kılıçla savaşan (KZTTTS 286). 5. *mec.* bir şeyi yok eden güç, kuvvet sembolü” (TTAS II 221). *kılıç* II “1. dokuma tezgâhında: enine atılan ipliği (argacı) dokunan kumaşa tuturmaya yardımcı olan büyük tarak şeklinde alet 2. ağ. pamuğu, keteni dövdükten sonra elyafı yumuşatmak ve temizlemek için kullanılan ince ağaç kürek” (TTAS II 222). 3. *mec.* kılıcı hatırlatan uzunca uzuv 4. *mec.* parlayan ışık 5. eğilen (TTAS 2017 686).

Krç. Mlkr. *kılıç* “1. kılıç 2. kapı sürgüsü” (KMTS 244).

Kmk. *qılıç* “1. kılıç 2. Erkek öz. is. Kılıç” (KMKTS 260).

Krm. Tat. *qılıç* “kılıç” (KTTTTRS 195).

Krym. *qılıç* “1. kılıç 2. (iskambilde) sinek” (KKTS 262).

Kklpk. *qılış* “kılıç” (KKLPKTS 339).

Nog. *kılış* “kılıç” (NRS 200).

Codex Cumanicus'ta *kılıç* “kılıç” şeklinde kaydedilen kelime bugün çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinde de “kılıç” anlamındadır. Kelimenin bu anlamının yanında Başkurt ve Kazan-Tatar Türkçesinde “dokumada kullanılan alet”, yine Başkurt ve Kazan-Tatar Türkçesinde çeşitli anlamlarla genişlemiştir.

kübe I “savaşta giyilen örme zırh” (Lat. *coyretum*, Far. *zireh*) (CC I 50b / 11).

ET. *küpe* “küpe” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 756)

Kzk. *köbe* “bahadırların giydiği zırh” (KAZTTS 257).

Bşk. *kübe* “eski bir zırh yeleği” (BŞKTS 304).

Kaz. Tat. *köbe* “zırh” (KZTTTS 224).

Krç. Mlkr. *kübe* “1. zırh 2. kaplumbağa gibi hayvanların sert kabuğu” (KMTS 221).

Kmk. *gübe* “yelme” (KMKTS 145).

Krym. *köbe, kübe* “zırh” (KKTS 226).

Nog. *kübe* “zırhlı giyim” (NRS 191).

Codex Cumanicus'ta *kübe* I “savaşta giyilen örme zırh” şeklinde kaydedilen kelime çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kazak, Başkurt, Kazan-Tatar, Karaçay-Malkar, Kumuk, Karayim ve Nogay Türkçesinde de “zırh, zırh yeleği” anlamındadır. Anlam dairesi Karaçay-Malkar Türkçesinde “kaplumbağa gibi hayvanların sert kabuğu”, Kumuk Türkçesinde “yelme” anlamında genişlemiştir.

oh I “ok” (CC II 60b / 8).

ET. *ok* “ok” (EDPT 76).

Krg. *ok* “ok, mermi” (KS 587-588).

Kzk. *ok* “1. ok 2. kurşun, mermi” (KAZTTS 438).

Bşk. *uķ* “1. ok 2. kurşun” (BŞKTS 656).

Kaz. Tat. *uķ* “1. ok (KAZTTS 511). 2. çeşitli mekanizmalarda ve aletlerde gösterme, işaret etme görevini yerine getiren dar ve uzun şekilli parçaların adı. 3. vincin hareket eden kısmı; ağır şeyleri kaldırmak için yapılan özel alet. 4. bir yönü göstermek için kullanılan özel işaret. 5. *mec.* birine söylenen iğneli, sert söz ya da bir kişi için yapılan kötü niyetli iş” *uk* II is. “1. bazı ana cinsten böceklerin (arı, karınca, eşek arası vb. zarkanatlılarda) korunma ve saldırma amacıyla kullanıldığı zehirleme organı, iğne. 2. yılanlarda uzun, ucu ikiye ayrılan dil” (TTAS III 302-303).

Krç. Mlkr. *ok* “kurşun, mermi; ok” (KMTS 282).

Kmk. *oq* “ok” (KMKTS 215).

Krm. Tat. *oq* “1. ok (KTTTTRS 241) 2. ok işareti” (Maşkaraoğlu, 2018: 1502).

Krym. *oq* “ok” (KKTS 316).

Kklpk. *oq* “ok, mermi” (KKLPKTS 424).

Nog. *ok* “1. ok 2. kurşun, mermi, gülle 3. uç” (NRS 243).

Kuman / Kıpçaklar, Türklerin ok ve yay kullanma ustalığı konusunda ünlerine ün katacak türden bir beceriye sahip olmuştur (Çandarlı, 2019:166). Codex Cumanicus'ta *oh* I “ok” şeklinde kaydedilen kelime çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinde de “ok” anlamındadır. Kelime Kırgız, Kazak, Başkurt, Karaçay-Malkar, Karakalpak ve Nogay Türkçesinde “ok” anlamının yanında günümüzde ateşli silahlarda kullanılan “mermi”, benzerlik ilişkisinden hareketle de Nogay Türkçesinde “uç”, Kazan-Tatar Türkçesinde “herhangi bir aletin, düzeneğin bir parçasının adı, hayvanların dili” ve mecazlaşarak “birine söylenen iğneli, sert söz; kötü niyetli bir iş” anlamında da genişlemiştir.

süngü, süñü “mızrak, kargı, süngü” (CC II 74a / 3, 63b / 23).

ET. *süñü* “süngü, mızrak” (EDPT 834).

Krg. *süñgü* “1. mızrak 2. ilk çağda kullanılan basit mızrak türü 3. toprağı kazmak için ağaçtan ucu sivri sopa 4. süngü, tüfek namlusunun ucuna takılan delici silah” (KTS 1872).

Kzk. *suñğı* “süngü” (KAZTTS 521).

Bşk. *höñgö* “süngü, mızrak” (BŞKTS 212).

Kaz. Tat. *söñgě* “süngü, mızrak” (KZTTTS 415).

Krç. Mlkr. *süngü* “süngü” (KMTS 324).

Kmk. *süngü, sünkü* II “mızrak, süngü” (KMKTS 305).

Krm. Tat. *süngü* “süngü; kargı, mızrak” (KTTTTRS 316).

Krym. *süngi, süngü* “süngü” (KKTS 377).

Nog. *süngi* “süngü, mızrak” (NRS 315).

Bir başka savaş teçhizatı olarak Codex Cumanicus'ta *süngü, süñü* “mızrak, kargı, süngü” şeklinde kaydedilen kelime çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinde de taarruz silahı olarak “süngü, mızrak” anlamındadır. Anlam dairesi Kırgız Türkçesinde “toprağı kazmak için ağaçtan ucu sivri sopa; süngü, tüfek namlusunun ucuna takılan delici silah” anlamında genişlemiştir.

tovulga (< Moğ. *dugulga*) “miğfer, tolga” (Lat. *ceruelera*, Far. *kulā āhīnī*) (CC I 50b / 10).

Krg. *tuulga* “*tar.* miğfer, tulga” (KS 765).

Codex Cumanicus'ta *tovulga* (<Moğ. *dugulga*) “mihver, tolga” şeklinde kaydedilen kelime Moğolca'dan alıntıdır. Kelime *dugulga* “miğfer, tolga, başlık” kelimesinin -g- > -v- değişmesine uğramış şeklidir (Güner, 2017: 21). Çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kırgız Türkçesinde *tuulga* “miğfer, tolga” anlamındadır.

sağıt “1. silah (Lat. *armamentum, arma*, Far. *selēh*) (CC I 4b / 19 - CC II 65b / 31 b) 2. at koşum takımı (Lat. *axnixium*, Far. *raht*)” (CC I 51b / 17).

Krg. *soot* “zırh, cebe” (KS 661).

Kzk. *savit* “1. zırh, zırh gömleği 2. çeşitli şeyleri koymak için kullanılan küçük kutu” (KAZTTS 500).

Kaz. Tat. *savit* “kap, çanak” (KAZTTS 400).

Krçmlkr. *savit* “1. kap kacak, tabak çanak 2. silah teçhizat 3. gümüşe yapılan işleme, savat” (KMTS 304).

Kmk. *sawut* “1. kap 2. silah” (KMKTS 290).

Krm. Tat. *savit* “1. kap, kacak 2. silah, pusat, savut” (KTTRS 295).

Krym. *sağıt* “1. tekne 2. silah” (KKTS 343).

Kkp. *sawut* “zırh” (KKLPKTS 494).

Nog. *savit* “silah, alet” (Atay, 1998:297).

Codex Cumanicus'ta *sağıt* “silah; at koşum takımı” şeklinde kaydedilen kelime çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Karaçay-Malkar, Kumuk, Kırım-Tatar, Karayim ve Nogay Türkçesinde de “silah” anlamındadır. Anlam dairesi Kırgız, Kazak ve Karakalpak Türkçesinde “zırh”, Kazak Türkçesinde “çeşitli şeyleri koymak için kullanılan küçük kutu”, Kazan-Tatar, Karaçay-Malkar, Kumuk, Kırım-Tatar Türkçesinde “kap kacak” anlamında genişlemiştir.

yaa, ya “yay” (Lat. *arcus*, Far. *kamān*) (CC I 50b / 15 - CC II 65b / 12 b).

ET. *ya* “yay” (EDPT 869).

yay “yay” (EUES 879).

Krg. *caa* “1. yay (silah) (KS 158, 321). 2. *mat.* yay, bir eğriden alınan parça” (KTS 467).

Kzk. *jaq* “eskiden harpte ve avda kullanılan silah, yay” (KAZTTS 161).

Bşk. *yeye* “1. ok atmada kullanılan yay 2. yay şekli 3. parantez” (BŞKTS 725).

Kaz. Tat. *ceye* “1. ok atılan yay 2. yay şeklindeki şey 3. ayraç, parantez” (KZTTTS 76).

Krç. Mlkr. *caya* “yay” (KMTS 125).

Kmk. *caya* “yay (ok atmak için)” (KMKTS 91).

Krm. Tat. *cay* “kiriş, yay kirişi” (KTTTTRS 70).

Krym. *yaa* “yay” (KKTS 452).

Kklpk. *jay* “ok yayı” (KKLPKTS 232).

Nog. *yay* “yay (silah)” (NRS 457).

Codex Cumanicus'ta *yaa*, *ya* “yay” şeklinde kaydedilen kelime çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinin tamamında da “yay” anlamındadır. Anlam dairesinin Kırgız Türkçesinde matematik alanında “bir eğriden alınan parça, yay”, Kazan-Tatar ve Başkurt Türkçesinde dilbilimi alanında “parantez” anlamında terimleşerek genişlediği görülmektedir.

yaycı “yay yapan kimse, yaycı” (Lat. *archerius*, Far. *kamāngar*) (CC I 45a / 6).

Krg. *caaçı* “ 1. yaycı (yayla müsella olan muharip) 2. (Latince adı: mantis religiosa olan bir böcektir.) 3. yay burcu” (KTS 465).

Bşk. *yansı* “yay ustası, oklar için yay yapan usta” (BŞKTS 695).

Krç. Mlkr. *cayaçı* “okçu” (KMTS 125).

Krym. *yaacı*, *yaycı* “okçu” (KKTS 452).

Codex Cumanicus'ta *yaycı* “yay yapan kimse, yaycı” şeklinde kaydedilen kelime çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kırgız, Başkurt, Karaçay-Malkar ve Karayim Türkçesinde de “yay ustası, yaycı” anlamındadır. Anlam dairesi Kırgız Türkçesinde astroloji alanında terimleşerek “yay burcu” ve şekilsel benzerlikten hareketle “böcek” anlamında genişlediği görülmektedir.

4. Savaş ve Askerlikle İlgili Terimler

birgi, **burğu** “üfleyerek çalınan bir çalgı, boru, nefir” (Lat. *tronbe*, Far. *naḫīr*) (CC I 45a / 21- CC II 60a / 11).

ET. *burğu*, *borğu* “trompet, boru, nefesli çalgı” (EUES 200).

Kzk. *borğuy* “Türk halklarının kullandığı üflemeli eski bir müzik aleti, boru” (Oba, 2020: 77).

Bşk. *borgo* “boru, borazan; piyade borusu” (BŞKTS 98).

Kaz. Tat. *birgi*, *borgi* “1. geniş uçlu metal (daha önceleri boynuzdan da yapılan) boru şeklindeki üflemeli müzik ya da işaret verme aleti 2. *seyr*. boru çalarak verilen işaret 3. *kon*. megafon” (TTAS I 201).

Krç. Mlkr. *birgi* “boru” (KMTS 106).

Kmk. *birgi* “boru” (KMKTS 72).

Krm. Tat. *boru* “1. boru. 2. kap” (Maşkaraoğlu, 2018:544).

Krym. *burğu* “boru; borazan” (KKTS 103).

Savaşlarda uyarı amacıyla kullanılan “boru, borazan, nefir” çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kazak, Başkurt, Kazan-Tatar, Karaçay-Malkar, Kumuk, Kırım-Tatar ve Karayim Türkçesinde de “boru, borazan” anlamındadır. Kelimenin Kazan-Tatar Türkçesinde konuşma

dilinde “boru çalarak verilen işaret; megafon”, Kırım-Tatar Türkçesinde “kap” anlamında genişlediği görülmektedir.

olca (<Moğ. *olca*) “ganimet, savaş esiri” (CC II 74a / 12).

Krg. *olco* “1. ganimet, savaşta zorla ele geçirilen mal. 2. ganimet, bir rastlantı sonucu ele geçen kazanç veya imkân 3. ganimet, yağma sonrasında elde edilen mal, çalıntı 4. avcılıkta vurulan veya yakalanan hayvan, kazanç” (KTS 1630).

Kzk. *olja* “buluntu, ganimet, kazanç” (KAZTTS 440).

Bşk. *ulya* “çıkarım, fayda; kazanç” (BŞKTS 658).

Kaz. Tat. *ulca* “ganimet” (KAZTTS 513).

Krç. Mlkr. *ulha* “rüşvet” (KMTS 370).

Kmk. *olca* “ganimet (savaşta)” (KMKTS 213).

Kklpk. *olja* “ganimet, hisseye düşen mal” (KKLPKTS 425).

Codex Cumanicus'ta *olca* “ganimet, savaş esiri” şeklinde kaydedilen kelime çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kırgız, Kazak, Kazan-Tatar, Kumuk, Karakalpak Türkçesinde de “savaşta elde edilen ganimet, kazanç” anlamındadır. Anlam dairesi Kırgız Türkçesinde “bir rastlantı sonucu ele geçen kazanç veya imkan; ganimet, yağma sonrasında elde edilen mal, çalıntı; avcılıkta vurulan veya yakalanan hayvan, kazanç”, Başkurt Türkçesinde “çıkarım, fayda”, Karaçay-Malkar Türkçesinde “rüşvet” gibi anlamlarla genişlemiştir.

tov “tuğ, alem, nişan” (Lat. *insegna*, Far. *alam*) (CC I 50b / 4).

ET. *tuğ* “tuğ, bayrak” (EDPT 464).

Krg. *tuu* “1. sancak, bayrak 2. *tar*. tuğ 3. tuur con: sırtın, tepenin zirvesi. (KS 764-765). 4. *mec.* bayrak, öncü” (KTS 2119).

Kzk. *tuv* “sancak, bayrak” (KAZTTS 582).

Bşk. *tiv* “1. bayrak, tuğ 2. temel ideolojinin belirtisi” (BŞKTS 612).

Kaz. Tat. *tuv* “1. tuğ, bayrak” (KZTTTS 502). “2. avcının kuşları kondurduğu ağaç” (TTAS III 143).

Kmk. *tuw* “bayrak, sancak, alem” (KMKTS 344).

Krm. Tat. *tuğ* “1. (dinî) Müslümanlarda aziz tasvirli bayrak. 2. tuğ; sorguç 3. tepelik; sorguç (kimi kuşların başlarında bulunan uzun tüyler)” (Maşkaraoğlu, 2018: 2067).

Kklpk. *tuw* “bayrak; flama” (KKLPKTS 607).

Eski Türk devletinde hükümlerlik belgelerinden olan sancak, “tuğ” kelimesi ile ifade edilmektedir. Tarihi belgelerden anlaşıldığına göre tuğ başında bir demet at veya yaban sığırı kuyruğunun dalgalandığı ve ipek kumaş şeritlerinin asılı bulunduğu bir gönderden ibaretti (Donuk, 1988: 88). Codex Cumanicus'ta *tov* “tuğ, alem, nişan” şeklinde kaydedilen kelime çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kırgız, Kazak, Başkurt, Kazan-Tatar, Kumuk, Kırım-Tatar ve Karakalpak Türkçesinde de “tuğ, sancak, bayrak” anlamındadır. Kelimenin anlam dairesi Kırgız Türkçesinde “sırtın, tepenin zirvesi; *mec.* bayrak, öncü”, Başkurt Türkçesinde “temel ideolojinin belirtisi”, Kazan-Tatar Türkçesinde “avcının kuşları kondurduğu ağaç” gibi somut ve mecaz anlamlarla genişlemiştir.

tutkun, tutgun “tutsak, esir, mahkum” (Lat. *captus*, Far. *andīša*) (CC I 7a / 4 – CC II 60b / 27).

ET. *tutgun* “esir, tutsak” (EDPT 453).

Krg. *tutkun* “1. esaret, hapis 2. esir, tutsak, mahpus” (KS 764).

Kzk. *tutqın* “esir, tutsak, tutuklu” (KAZTTS 590).

Bşk. *totqon* “1. tutuklu, mahpus 2. tutsak, esir” (BŞKTS 627).

Kaz. Tat. *totkın* “tutsak, tutuklu, esir, bende, hapis, mahpus” (KZTTTS 484).

Krçmlkr. *tutmaq* “1. esir 2. hapishane” (KMTS 364).

Krym. *tutqın, tutqun* “tutsak; rehine” (KKTS 427).

Kkp. *tutqın* “tutsak, esir, mahpus” (KKLPKTS 606).

Nog. *tutkın* “1. köle, mahkum 2. esir, tutsak” (NRS 366).

Codex Cumanicus'ta *tutkun, tutgun* “savaşta düşen esir, mahkum” şeklinde kaydedilen kelime çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kırgız, Kazak, Başkurt, Kazan-Tatar, Karaçay-Malkar, Karayim, Karakalpak ve Nogay Türkçesinde de “tutsak, esir” anlamındadır. Anlam dairesi Karaçay-Malkar Türkçesinde “hapishane” anlamında genişlemiştir.

tümen “on bin” (CC II 60b / 10).

ET. *tümen* “on bin” (EDPT 507).

Krg. *tümön* “hesapsız, gayet çok, on bin” (KS 770).

Kzk. *tümen* “tümen” (KAZTTS 595).

Bşk. *tömen* “binbaşı” (BŞKTS 630).

Kaz. Tat. *tömen* “1. on bin 2. çok fazla 3. tümen, on binlik ordu 4. kendisine bağlı yüz köyü olan şehir 5. XVIII. yüzyılda Temnikov şehrinden Başkurdistan gibi yerlere giden Mişer Tatarlarının bir kısmı (KZTSS 486). 6. is. on bin kişilik asker vermesi gereken bölge” (TTAS III 250).

Krçmlkr. *tümen* “1. on bin 2. on ruble” (KMTS 366).

Krm. Tat. *tümen* “1. (tarihî) bin 2. (tarihî) tümen; fırka” (Maşkaraoğlu, 2018: 2089).

Krym. *tümen* “1. on bin 2. çok fazla 3. tümen 4. (orduda) tümen 6. yüz köyün bulunduğu şehir bölgesi” (KKTS 431).

Codex Cumanicus'ta *tümen* “on bin” şeklinde kaydedilen kelime çağdaş Kıpçak grubu lehçelerinden Kırgız, Kazak, Kazan-Tatar, Kırım-Tatar, Karayim Türkçesinde de “on bin, çok fazla, sayısız” anlamındadır. Kelimenin anlam dairesi Başkurt Türkçesinde askerî bir rütbe olarak “binbaşı”, Kazan-Tatar ve Karayim Türkçesinde “kendisine bağlı yüz köyü olan şehir; çok fazla; tümen, on binlik ordu”, Kazan – Tatar Türkçesinde “XVIII. yüzyılda Temnikov şehrinden Başkurdistan gibi yerlere giden Mişer Tatarlarının bir kısmı; on bin kişilik asker vermesi gereken bölge” anlamında genişlediği de görülmektedir.

yağı “savaş, cenk” (Lat. *guerra*, Far. *cang*) (CC I 14a / 17).

ET. *yağı* “düşman” (EDPT 898).

Kzk. *jav* “1. istilacı 2. düşman, hasım” (KAZTTS 177).

Bşk. *yav* “1. savaş, askerî sefer, akın 2. silahlı asker, hücum eden düşman ordusu 3. düşman” (BŞKTS 702).

Kaz. Tat. *yav* “1. düşman 2. hücum eden düşman ordusu 3. savaş, mücadele, akın, askerî sefer 4. sel gibi gelen, çoğalan şey” (KZTTTS 564).

Krç. Mlkr. *cav* “düşman” (KMTS 124-125).

Kmk. *yaw* “1. savaş, harp 2. muharebe, savaş, cenk 3. düşmanca davranışta bulunan, düşman; birisiyle kavgalı olan, bozuşuk olan” (KMKTS 389).

Krm. Tat. *yav* “düşman” (KTTTTRS 379).

Kklpk. *jaw* “düşman, yağı” (KKLPKTS 231).

Nog. *yav* “düşman, yağı, hasım, dost olmayan” (NRS 453).

Codex Cumanicus'ta *yağı* “savaş, cenk” şeklinde kaydedilen kelime çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Başkurt, Kazan-Tatar, Kumuk Türkçesinde de “savaş, cenk” anlamındadır. Kelimenin anlam dairesi Kazak, Başkurt, Kazan-Tatar, Karaçay-Malkar, Kumuk, Kırım-Tatar, Karakalpak ve Nogay Türkçesinde “düşman”, Başkurt, Kazan-Tatar Türkçesinde “düşman ordusu”, Kazan-Tatar Türkçesinde mecazlaşarak “sel gibi gelen şey” anlamında genişlemiştir.

5. At ve At Koşum Takımları

Kuman / Kıpçak ordusu çoğunlukla atlı kısmen de yaya birliklerden meydana gelmiştir. Konargöçer yaşamın ayrılmaz bir parçası olan at, güçlü bir ordu için de vazgeçilmezdi. At, sağladığı hızla, savaşlarda oldukça değerliydi. Bu bakımdan teçhizat açısından da at koşum takımları son derece öneme sahip olmuştur (Çandarlı, 2019: 182-183).

aguzlug “gem, ağızlık” (Lat. *morsus*, Far. *āhīn*) (CC I 52a / 3).

ET. *agızlıg* “ağız kabı” (EUES 19).

Krg. *oozduk* “gem” (KS 597).

Kzk. *avızdıq* “ağızlık, gem” (KAZTTS 55).

Bşk. *avızlık* “ağızlık, hayvanın ağzına takılan bir ucu kısa demir” (BŞKTS 48).

Kaz. Tat. *avızlık* “gem, ağızlık” (KZTTTS 39).

Krç. Mlkr. *avuzluk* “atın gem demiri” (KMTS 87).

Kmk. *awuzluq* “gem” (KMKTS 50).

Krm. Tat. *ağızlık* “gem” (KTTTTRS 41).

Kklpk. *awızlıq* “1. atın ağzına geçirilen demir, gem 2. ağzın iki tarafı, kenarı” (KKLPKTS 37).

Nog. *avızlık* “gem” (NRS 23).

Codex Cumanicus'ta *aguzlug* “gem, ağızlık” şeklinde kaydedilen kelime çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kırgız, Kazak, Başkurt, Kazan-Tatar, Karaçay-Malkar, Kumuk, Kırım-Tatar, Karakalpak ve Nogay Türkçesinde de “ağızlık, gem” anlamındadır.

at II “binme, yük çekme, taşıma vb. hizmetlerde kullanılan, tek tırnaklı hayvan” (Lat. *equus*, *equus*, Far. *asp*) (CC I 51b / 20); (CC II 80b / 38 b).

ET. *at* “at” (EDPT 33).

Krg. *at* “1. at 2. at, satrançta, her yönde siyahtan beyaza ve beyazdan siyaha bir hane atlayarak L biçiminde hareket eden taş” (KTS 158).

Kzk. *at* “1. at (KAZTTS 51). 2. binilen veya arabaya çekilen bütün beygirler” (KAZS 22).

Bşk. *at* “at” (BŞKTS 44).

Kaz. Tat. *at* “1. at 2. satrançtaki at taşı 3. jimnastikte atlama beygiri” (KZTTTS 37).

Krç. Mlkr. *at* “at” (KMTS 83).

Kmk. *at* “at” (KMKTS 45).

Krm. Tat. *at* “1. at (KTTTTRS 50). 2. (spor) atlama beygiri, uzun beygir. 3. (satranç) at” (Maşkaraoğlu, 2018: 397).

Krym. *at* “at” (KKTS 56).

Kklpk. *at* “at, erkek at” (KKLPKTS 33).

Nog. *at* “at” (NRS 51-52).

Kuman / Kıpçaklarda at, günlük hayatın her bir alanında önemli bir yere sahip olmuştur. Kıpçaklarda atın etinden, sütünden, derisinden faydalanılmış çoğu zaman taşımacılıkta kullanılmış tüm bunların da ötesinde Kıpçakların savaşçı bir millet olmasının sonucu olarak at, hızına ve gücüne başvurulmuş bir unsur olmuştur (Çandarlı, 2019: 242). Codex Cumanicus'ta binme, yük çekme, taşıma vb. hizmetlerde kullanılan, tek tırnaklı hayvan olarak yer alan at kelimesi bütün çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinde de yer almaktadır. Kelimenin anlam dairesi Kazan-Tatar ve Kırım-Tatar Türkçesinde spor alanında terimleşerek “jimnastikte atlama beygiri”, Kırgız, Kazan-Tatar, Kırım-Tatar Türkçesinde “satrançta at” anlamında genişlemiştir.

ayl “semer bağı, kolan” (Lat. *cinge, cingla*, Far. *kūstuband, tang*) (CC I 6a / 26).

Krg. *basmayıl* “(eyer üzerinden geçen) kolan” (KS 93).

Kzk. *ayıl* “hayvanın semerini veya eyerini bağlamak için göğsünden aşırılarak sıkılan yassı kemer, kolan” (KAZTTS 27).

Bşk. *ayıl* “1. eyer kayışı 2. kemer tokası, kemerin ucundaki demir” (BŞKTS 51).

Kaz. Tat. *ayıl* “1. egeri alttan bağlayan kayış, kolan (KZTTTS 40). 2. bel kayışını birleştiren kopça (TTAS I 22). 3. ayakkabının bandını tutturana toka” (TTAS 2015 71).

Krç. Mlkr. *ayıl* “1. toka 2. eyerin kolan kayışı” (KMTS 89).

Kmk. *ayıl* “kolan” (KMKTS 52).

Krm. Tat. *ayıl* “kolan” (KTTTTRS 52).

Kklpk. *ayıl* “hayvan üzerindeki eyerin kaymaması için ona bağlanıp hayvanın karnını alttan kuşatan deri kayış, kolan” (KKLPKTS 40).

Nog. *ayıl* “kolan” (NRS 31).

Codex Cumanicus'ta *ayıl* “semer bağı, kolan” şeklinde kaydedilen kelime çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kırgız, Kazak, Başkurt, Kazan-Tatar, Karaçay-Malkar, Kumuk, Kırım-Tatar, Karakalpak ve Nogay Türkçesinde de “kolan” anlamındadır. Kelimenin anlam dairesi Başkurt, Kazan-Tatar, Karaçay-Malkar Türkçesinde de “toka, kemer tokası” anlamıyla genişlemiştir.

eyer “eyer” (Lat. *sella*, Far. *zīn*) (CC I 51b / 28).

ET. *eđer, eyer* “eyer” (EDPT 275).

Krg. *eer* “eyer” (KS 322).

Kzk. *er* “eyer” (KAZTTS 147).

Bşk. *eyär* “eyer” (KTLS 230).

Kaz. Tat. *iyer* “1. at egeri (KZTTTS 183). 2. bisiklette, motosiklette vb. oturmaç 3. oturtmak, giydirmek, saklamak ya da desteklemek için kullanılan makine parçalarının adı 4. kuşun göğsünde çıkık şekilde duran kemik (TTAS I 443). 5. *mec. kon.* yönetici, başkan” (TTAS 2016 675).

Krç. Mlkr. *iyer, cer* “at eyeri” (KMTS 201).

Krm. Tat. *eger* “eyer” (KTTTTRS 106).

Krym. *eger* “eyer” (KKTS 156).

Nog. *iyer* “eyer” (NRS 116).

Eyer, içe doğru hafif kavisli yapısı, ön ve arkada bulunan çıkıntıları, binicinin rahatı ve at üzerinde mümkün olduğunca sabit durabilmesi için yapılmıştır (Çandarlı, 2019: 183). Codex Cumanicus'ta *eyer* “eyer” şeklinde kaydedilen kelime çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kırgız, Kazak, Başkurt, Kazan-Tatar, Karaçay-Malkar, Kırım-Tatar, Karayim ve Nogay Türkçesinde de “eyer” anlamındadır. Kelimenin anlam dairesi Kazan-Tatar Türkçesinde benzerlik ilişkisinden hareketle “bisiklette, motosiklette vb. oturgaç; oturtmak, giydirmek, saklamak ya da desteklemek için kullanılan makine parçalarının adı; kuşun göğsünde çıkık şekilde duran kemik” anlamında genişlemiştir.

halka, halha “Ar. (at takımında kullanılan halka) halka” (Lat. *anellus*, Far. *halğa*) (CC I 52a / 2); (CC II 82b / 13).

Kmk. *halqa* “1. halka 2. küpe” (KMKTS 151).

Krym. *halqa* “halka” (KKTS 186).

Codex Cumanicus'ta *halka, halha* “(at takımında kullanılan halka) halka” şeklinde kaydedilen kelime Kumuk ve Karayim Türkçesinde de “halka” anlamındadır.

kamçı “kamçı” (Lat. *vezia*, Far. *tāziyāna*) (CC I 51b / 14); (CC II 63b / 20).

ET. *kamçı* “kamçı” (EDPT 626).

Krg. *kamçı* “kamçı” (KS 393).

Kzk. *kamşı* “kamçı, kırbaç” (KAZTTS 306).

Bşk. *kamsı* “kamçı” (BŞKTS 324).

Kaz. Tat. *kamçı* “1. kamçı, kırbaç (KZTTTS 261). 2. ceza vermek, dövmek için özel olarak kullanılan kayış kırbaç 3. *evf. kon.* yılan” (TTAS II 37).

Krç. Mlkr. *kamçı* “kamçı” (KMTS 230).

Kmk. *qamuçu* “kamçı, kırbaç” (KMKTS 244).

Krm. Tat. *qamçı* “kamçı” (KTTTTRS 183).

Krym. *qamçu, qamuçı, qamuçu* “kamçı” (KKTS 246).

Kklpk. *qamşı* “1. kamçı 2. erkek hayvanların cinsiyet (erkeklik) organı” (KKLPKTS 314).

Nog. *kamşı* “kamçı, kırbaç” (NRS 143).

Codex Cumanicus'ta *kamçı* “kamçı” şeklinde atın idaresi (sevki) anlamında kullanılan kelime çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinin tamamında da “kamçı” anlamındadır. Kelimenin anlam dairesi Kazan-Tatar Türkçesinde örtmece yoluyla “yılan”, Karakalpak Türkçesinde “erkek hayvanların cinsiyet (erkeklik) organı” anlamında genişlediği görülmektedir.

kişen “köstek, bukağı, atın ayağına vurulan zincir” (Lat. *trauce*, Far. *işkil*) (CC I 51b / 30).

ET. *kişen* “bir at aksaklığı; zincir, pranga” (EDPT 754).

Krg. *kişen* “1. köstek, atların kaçmasını önlemek için ön ayağına bağlanan kayış 2. *mec.* zincir, hükümlülerin eline, ayağına vurulan demir bağ 3. kelepçe” (KTS 1278).

Kzk. *kisen* “zincir, kelepçe, pranga, bukağı” (KAZTTS 284).

Kaz. Tat. *kęşen* “atın öndeki iki ayağını köstekleyip bir ucu arkadaki ayağına bağlanan uzun bağ” (TTAS II 91).

Kmk. *kişen* “1. bukağı, köstek 2. pranga, kelepçe, zincir” (KMKTS 179).

Krm. Tat. *kişan, kişen* “bukağı, köstek” (Maşkaraoğlu, 2018: 1128).

Kklpk. *kisen* “1. hayvanların ön ayaklarına bağlanan demir bağ, tuşak 2. saray hapisanelerinde tutuklu olan mahkumların ayaklarına bağlanan zincir bağ, pranga 3. ağ. kulp, bağ, kilit, zincir 4. ağ. dert, üzüntü, bela” (KKLPKTS 274).

Nog. *kisen* “1. zincir, pranga 2. bukağı, köstek” (NRS 167).

Codex Cumanicus'ta *kişen* “köstek, bukağı, atın ayağına vurulan zincir” şeklinde kaydedilen kelime çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kırgız, Kazak, Kazan-Tatar, Kumuk, Kırım-Tatar, Karakalpak, Nogay Türkçesinde de “bukağı, köstek” anlamındadır. Kelimenin anlam dairesinin Kırgız, Kazak, Karakalpak, Nogay Türkçesinde “zincir, kelepçe”, Karakalpak Türkçesinde “kulp, bağ, kilit, zincir; dert, üzüntü, bela” gibi anlamlarla genişlediği görülmektedir.

kömüldürük “genellikle hayvanlara takılan göğüs kemeri” (Lat. *pectoralis*, Far. *sīnaband*) (CC I 52a / 17).

ET. *kömüldürük* “göğüs kemeri” (EDPT 722).

Krg. *kömüldürük* “göğüslük, sinebent (eyer takımının aksamından)” (KS 501).

Kzk. *ömildirik* “atın göğsüne takılarak eğere bağlanan, eğerin düşmesini önleyen süslü bağ, kemer” (KAZTTS 456) (KAZS 218).

Bşk. *kümælderek* “atın döşü üzerinden geçirilen eyer kayışı” (BŞKTS 308).

Kaz. Tat. *kümælderek* “atlara giydirilen göğüs kemeri, gömüldürük” (TTS 138).

Codex Cumanicus'ta *kömüldürük* “genellikle hayvanlara takılan göğüs kemeri” şeklinde kaydedilen kelime çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kırgız, Kazak, Başkurt ve Kazan-Tatar, Türkçesinde de “hayvanlara takılan göğüs kemeri” anlamındadır.

topra “torba” (Lat. *perfinellus*, Far. *tobra*) (CC I 51b / 29).

Krg. *dorbo, torbo* “torba, küçük çuval” (KS 311).

Kzk. *dorba* “torba, çanta, heybe” (KAZTTS 132).

Bşk. *torba* “1. trombet 2. atın kafasına geçirilen ve beslemek için kullanılan yem torbası” (BŞKTS 625).

Kaz. Tat. *torba* “1. boru, baca 2. küçük zurna 3. atın yem torbası” (KZTTTS 482).

Kmk. *torba* “çuval, torba” (KMKTS 339).

Krm. Tat. *torba* “torba” (KTTTTRS 350).

Krym. *dorba, torba* “torba” (KKTS 150).

Kkp. *dorba* “1. hayvanların başına takılan ve içinde yem bulunan yemlik, yem torbası 2. küçük çanta, kap” (KKLPKTS 125).

Nog. *torba* “torba, kese, çanta” (NRS 358).

Codex Cumanicus'ta at ve koşum takımlarının listelendiği bölümde yer alan *topra* “torba” kelimesi çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kırgız, Kazak, Başkurt, Kazan-Tatar, Kumuk, Kırım-Tatar, Karayim, Karakalpak ve Nogay Türkçesinde “torba” anlamındadır. Kelimenin anlam dairesinin Başkurt, Kazan-Tatar, Karakalpak Türkçesinde “atın yem torbası” anlamıyla özelleştiği görülmektedir.

üzengi “üzengi” (Lat. *streue*, Far. *rikēb*) (CC I 52a / 14); (CC II 60b / 2).

ET. *üzenü*, *üzenü* “üzengi” (EDPT 289).

Krg. *üzöngü* “üzengi” (KS 76).

Kzk. *üzenği* “üzengi” (KAZTTS 628).

Bşk. *özengē* “üzengi” (BŞKTS 471).

Kaz. Tat. *özengē* “1. üzenği (KZTTTS 374). 2. kon. kasnağın, çemberin kırık yerini tutturmak için kullanılan demir parça” (TTAS III 696).

Krç. Mlkr. *özengi* “üzengi” (KMTS 290).

Kmk. *özengi* “üzengi” (KMKTS 226).

Krm. Tat. *uzengi*, *zengi* “üzengi” (KTTTTRS 391); (Maşkaraoğlu, 2018:2157).

Kklpk. *üzenği* “at, eşek gibi hayvanların üzerlerine binmek için, onların eyerlerine takılan ipten basılacak yer, üzenği” (KKLPKTS 638).

Codex Cumanicus'ta *üzengi* “üzengi” şeklinde kaydedilen kelime çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kırgız, Kazak, Başkurt, Kazan-Tatar, Karaçay-Malkar, Kumuk, Kırım-Tatar ve Karakalpak Türkçesinde de “üzengi” anlamındadır.

6. Sonuç

Türkler, tarih sahnesinde var oldukları günden bu yana doğuştan asker ya da asker millet gibi tanımlamalarla anılmışlardır. Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Kıpçaklar da askerlik ve harp sanatını en iyi şekilde bilen bir Türk topluluğu olmuşlardır. Öyle ki bu etki dikkat çekici bir şekilde söz varlığına da yansımıştır.

Bu makalede, Codex Cumanicus'ta yer alan 32 askerî terim incelenmiştir. Bu terimler, Asker Kişilerle İlgili Kullanılan Terimler, Silah ve Askerî Teçhizatla İlgili Kullanılan Terimler, Savaş ve Askerlikle İlgili Terimler, At ve At Koşum Takımları başlıkları altında değerlendirilmiştir. İncelenen 32 askerî terimden Türkçe olanlar *aguzlug*, *at II*, *atlu*, *ayl*, *balta*, *bıçak*, *birgi* – *burgu*, *çeyri* – *çeri*, *çeribaşı*, *eyer*, *kalkan*, *kamçı*, *kılıç*, *kişen*, *kömüldürük*, *kübe*, *oh*, *süngü* – *sünü*, *sağıt*, *topra*, *tov*, *tutkun-tutgun*, *tümen*, *üzengi*, *yaa* - *ya*, *yağı*, *yayçı*, şeklinde 27 (%84,37) adettir. Moğolca olanlar *alpavut*, *olca*, *tovulga* şeklinde 3 (%9,37), Farsça *bahādur* (%3,12) ve Arapça *halka* (%3,12) olmak üzere 1 adettir.

Kısaltmalar

ağ.....: ağız

Bşk.: Başkurt Türkçesi

CC I : Codex Cumanicus I. Kitap

CC II: Codex Cumanicus II. Kitap

ET: Eski Türkçe

Kklpk: Karakalpak Türkçesi

Krg.: Kırgız Türkçesi

Krm. Tat.: Kırım-Tatar Türkçesi

Krym.: Karayim Türkçesi

KS: Kırgız Sözlüğü

Kzk.: Kazak Türkçesi

Lat.: Latince

Moğ.: Moğolca

Nog.: Nogay Türkçesi

s: Sayfa

Taranan Metinlerin Kısaltmaları ve Kaynakçası

BŞKTS Özşahin, M. (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*. Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları.

CC Argunşah, M.; GÜNER, G. (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul:Kesit Yayınları.

EDPT Clauson, S. G. (1972). *Etymological Dictionary Of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford University Press. Oxford.

EUES Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuirischen, Altuirisch-Deutsch-Türkisch* (Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Eski Uygurca-Almanca-Türkçe). Berlin:Universitätsverlag Göttingen.

KAZS Yüce, N.; Pınar, S. (1984). *Kazak Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

KAZTTS Koç, K.; Bayniyazov, A.; Başkapan V. (2019). *Kazak Türkçesi – Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları.

KKLPKTS Uygur, C. V. (2020). *Karakalpak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları.

KKTS Aqтай, G.; Jankowski, H. (2021). *Kırım Karaycası Türkçe Sözlük* (çev. Tülay ÇULHA). Elazığ:Asos Yayınları.

KMKTS Pekacar, Ç. (2011). *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*. Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları.

KMTS Tavkul, U. (2020). *Karaçay – Malkar Sözlüğü*. Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları.

KS Yudahin, K.K. (2011). *Kırgız Sözlüğü* (çev. Abdullah Taymas). Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları.

KTS Arıkoğlu, E. vd. (2018). *Kırgızca-Türkçe Sözlük* (I. Cilt (A-J), II. Cilt (K-Z)). Ankara:Bengü Yayınları.

KTTRTS Muzafarov, R.; Muzafarov, N. (2018). *Kırım-Tatar Türkçesi- Türkiye Türkçesi – Rusça Sözlük* (çev. Nariman Seyityahya). Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları.

KZTTTS Öner, M. (2015). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları.

NRS Baskakov, N.A. (1963). *Nogaysko-russkiy slovar*. Moskova.

TTAS (I-1977, II-1979, III-1981). *Tatar Têlêñeñ Anlatmalı Sözlêğê*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

TTAS (I-2015, II-2016, III-2017). *Tatar Têlêñeñ Anlatmalı Sözlêğê*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

TTS (2014). Ehmetyanov, Rifkat vd. *Türkçe -Tatarca Sözlük* (akt. Mustafa Öner). Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kaynaklar

Argunşah, M.; Yüksekaya Sağol G. (2010). *Tarihî Türk Lehçeleri; Karahanlıca, Harezmece, Kıpçakça Dersleri*. İstanbul:Kesit Yayınları.

Atay, A. (1998). *Nogay Türkçesi Grameri*. Doktora Tezi. Kayseri:Erciyes Üniversitesi.

Caferoğlu, A. (2015). *Türk Dili Tarihi*. Ankara:Altın Ordu Yayınları.

Çandarlı Şahin, A. (2019). *Maddi Buluntulara Göre Kuman/Kıpçaklarda Kültürel Hayat*. Ankara:Gece Akademi.

Ercilasun, A. B.; Akkoyunlu, Z. (2018). *Dîvânü Lugâti't-Türk* (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin). Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları.

Göksu, E. (2016). *Türk Kültüründe Silah*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Donuk, A. (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdari - Askerî Unvanlar ve Terimler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

Güner, G. (2016). *Kuman Bilmeceleri Üzerine Notlar*. İstanbul:Kesit Yayınları.

Güner, G. (2017 / 20). *Codex Cumanicus'ta Moğolca Alıntılar Üzerine Bir Yaklaşım*. Gazi Türkiyat, s.12.

Karahan, A. (2013). *Codex Cumanicus'ta Alt Anlamlılık (Hyponymy)*. Karadeniz Araştırmaları, S. 39. s. 187-203.

Koç, K.; Bayniyazov, A.; Başkapan, V. (2019). *Türkiye Türkçesi - Kazak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları.

Maşkaraoğlu, S. (2018). *Kırım-Tatar Söz Varlığı*. Doktora Tezi. İzmir:Ege Üniversitesi.

Oba, E. (2020). *Kazakça'nın Tarihî Türk Lehçelerine Göre Söz Varlığı*. İstanbul:IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Sönmezler Duran, Ö. (2020). *Kazan-Tatar Türkçesinin Tarihi Kıpçak Yadiğârları Bağlamında Aidiyeti -Anlam Bilimsel Bir Karşılaştırma*. Doktora Tezi. Konya:Selçuk Üniversitesi.

Subaşı, Ö. (2012). *Codex Cumanicus ile Kırgız Türkçesinin Söz Varlığı Bakımından Karşılaştırılması*. Yüksek Lisans Tezi. Niğde: Niğde Üniversitesi.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.